

Seyahatnamelerde Muş Surp Garabet Manastırı*

The Surp Garabet Monastery Of Muş in Travelogues

Semra Işın**

İbrahim Özgül***

Öz

Geçmişten günümüze birçok seyyah farklı coğrafi bölgeleri ziyaret ederek gördükleri yerlerin gelenek ve görenekleri, kültürel mirası ve tarihi geçmişine dair anekdotlar kaleme aldıkları seyahatnameler yazmışlardır. Dolayısıyla seyahatnameler, iletişim ve aktarım araçlarının kısıtlı olduğu dönemlere dair spesifik bilgileri günümüze taşıdığı için oldukça değerli eserlerdir. Bu nedenle son dönemde bilimsel çalışmalarda çok fazla kullanılan kaynaklar haline gelmişlerdir. Birçok medeniyete ve millete ev sahipliği yapan Anadolu da seyyahların uğrak noktası olmuştur. Bir dönem Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı Muş da seyyahların ziyaret ettiği yerler arasındadır. Polonyalı Simeon, James Brant, Henry Fanshawe Tozer bölgeyi ziyaret eden isimlerden sadece birkaç tanesidir. Bahsi geçen seyyahların eserlerine Muş özelinde bakıldığında Surp Garabet Manastırı öne çıkmaktadır. Zira kaynaklarda Klagavank, Saint Charles Monastery, the Holly Precursor, Deyr-u Çengel, Çanlı Kilise ve Çengelli Kilisesi gibi farklı isimlerle anılan ve Krikor Lusavoriç tarafından kurulan Surp Garabet Manastırı hem Muş'un hem de Ermenilerin ilk manastırlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda söz konusu bölge ve kutsal mekân bilhassa yabancı gezginlerin oldukça ilgisini çekmiş ve dolayısıyla buralara dair elde ettikleri bilgilerini günümüze taşımışlardır. Bu çalışmanın amacı da 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bölgeyi ziyaret eden kimi seyyahların eserlerinden hareketle Muş Surp Garabet Manastırı hakkında bir izdüşüm oluşturmak; tarihi süreç içindeki önemini ve değişimini ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Gezin, Muş, Surp Garabet, Manastır, Ermeni.

Abstract

From past to present, many travelers have visited different geographical regions and written travelogues in which they wrote anecdotes about the traditions and customs, cultural heritage and historical past of the places they visited. Therefore, travelogues are very valuable works as they carry specific information about periods when communication and transmission tools were limited. For this reason, they have recently become a much-used resource in scientific studies. Anatolia, home to many civilizations and nations, has also been a frequent destination for travelers. Muş, where Armenians once lived densely, is also among the places visited by travelers. Simeon of Poland, James Brant, Henry Fanshawe Tozer were among the visitors to the area. When we look at the works of the aforementioned travelers in the specific case of Muş, Surp Garabet Monastery stands out. The Surp Garabet Monastery, founded by Krikor Lusavoric and known by different names such as Klagavank, Saint Charles Monastery, the Holly Precursor, Deyr-u Çengel, Çanlı Church and Çengelli Church in the sources, is considered one of the first monasteries of both Muş and Armenians. In this context, the monastery attracted the attention of foreign travelers and they carried the information about the monastery to the present day. The aim of this study is to create a projection about the Muş Surp Garabet Monastery based on the works of some travelers who visited the region from the 17th century to the 19th century; to address its importance and change in the historical process.

Keywords: Travelogue, Traveler, Muş, Surp Garabet, Monastery, Armenian.

* Bu makale 16 Mayıs 2024 tarihli Bulanık Sempozyumunda sözlü olarak sunulan çalışmanın genişletilmiş halidir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Semra Işın, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Sosyal Bilgiler Anabilim Dalı, sisin@agri.edu.tr, Orcid Id: 0000-0002-8910-8004

***Doç. Dr. İbrahim Özgül, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Sosyal Bilgiler Anabilim Dalı, iozgul@agri.edu.tr, Orcid Id: 0009-0003-2793-5244

Bu çalışma, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) ile lisanslanmıştır. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Giriş

İslamiyet öncesi zamanlarda Taroun ya da Daron/Taron¹ ismi ile anılan Muş ilinin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Bölge Asurlar, Urartular, Medler, Selevkaslar, Romalılar ve Bizans hakimiyeti sahası içerisinde yer almış ve bunların idaresi altında varlığını sürdürmüştür (Tuncel, 2020, s. 368-370). Etnik ve dini çeşitliliğin olduğu bölgede Ermeni nüfusun sayısı azımsanmayacak kadar fazladır ve dinlerini yaşamak konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamadıkları anlaşılmaktadır. Muş sadece Ermeni milleti için önemli bir yer değil aynı zamanda dini açıdan özellikle de Hristiyanların da ruhaniyet atfettiği bir bölgedir. Ermenilerin bölgeyi dini açıdan farkı bir yere konumlandırmaları ise Hristiyanlığı kabul etmeden önce, pagan² inancına sahip olduğu dönemlere dayanmaktadır. Öte yandan Hristiyan Ermenilerin burayı ayrı bir yere koymaları kendi kültürleri için önemli bir isim olan ve Aziz mertebesinde gördükleri Mesrob Maşdots'un burada doğmasından kaynaklandığı da varsayılmaktadır (Hovannisian, 2001, s. 3-5).

Hristiyanlığın kabulünün ardından cemaatler ortaya çıkmış buna paralel olarak şehirlerde büyük kiliseler kurulmaya başlanmıştır. Zaman içerisinde Hristiyanlığın yayılmasıyla kırsalda yaşayan Hristiyan halkın özellikle uzak köy ve yerlerdeki inananların kilise ve ibadethanelere ihtiyacı olduğu görülmüştür. Bu durum hem yeni bir teşkilatlanmaya hem de yeni kiliselerin inşasına sebebiyet vermiştir. Böylelikle 3. yüzyılda Roma döneminde Anadolu topraklarındaki köylerde kiliseler inşa edilmeye başlanmış ve zaman içerisinde bu yapılar Hristiyan unsurların yaşadığı hemen hemen tüm yerlere yayılmıştır (Beroje, 2019, s. 14).

Hristiyanlığın ortaya çıkması, yayılması, teşkilatlanmaları ve dini mekanlarının ortaya çıkmasına paralel olarak birçok millet bu yeni dine geçmeye başlamıştır. Söz konusu milletlerden biri de Ermenilerdir. Bugün dünyanın birçok yerine yayılmış olsalar da bu milletin ana vatanı Doğu topraklarıdır. Dolayısıyla yeni dini kabullenmelerinin akabinde yaşadıkları bu coğrafyada kendilerine ait ilk dini teşkilatlanmalarını ve mekânlarını burada oluşturmuşlardır. Bu noktada Aziz Krikor Lusavoric ismi karşımıza çıkmaktadır. Ermenilerin Hristiyanlığa geçmesinde önemli katkısı olan Aziz Krikor, 301 yılında Ermenilere ait müstakil bir Apostolik Kilisesini bir diğer ifadeyle Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin kurulmasını da sağlamıştır. Apostolik Kilisesi her ne kadar Katolik Roma ve Ortodoks Rum Kilisesine bağlanmayı reddetmişse de bunlarla iletişim halinde kalmış, kimi zaman ortak hareket etmişlerdir (Seyfeli, 2012a, s. 145-146).

¹Taron Krallığı ya da beyliği ilk Ermeniler için önemli bir yerdir. Dinin önemli bir yer tuttuğu bu krallık aynı zamanda Tapınak Krallığı olarak da bilinmektedir. Taron Krallığı bölgede bulunan küçük Ermeni prensipleri kendi bakiyesi altında toplamış ve daha büyük bir siyasi birlik oluşturmuştur. Taron Krallığı Bizanslar tarafından ele geçirilmiş ilk Ermeni Hristiyan krallığıdır (Hewsen, 2001, s. 42-52).

² Muş'un Pagan döneminde de önemi bir merkez olduğuna dair Agat'angeğos'un yazısı "...Vahevanyan tapınağını şöyle anlatır: "Ermenistan sınırlarına ulaştıkları zaman Grigorios orada Taron (Tarawn) memleketinde Vahevanyan (Vahagn) tapınağı-en büyük krallar tarafından birçok bağışlar sunulmuş olan, altın ve gümüş dolu, çok zengin bir tapınak kaldığını işitti. Sekiz ünlü tapınak vardı ve Büyük Ermenistan kralları için bir kurban yeri olan, Fırat (Efratay Euphrates) nehri kenarındaki Büyük Toros (Tavros-Tauros) silsilesini ortadan gören Karke (K'arkeay) Dağı'nın zirvesinde bulunan; bölgenin yaygın külte ait kurban yerlerinden Yaştışat'ta Dragon-handler (Ejderha terbiyecisi-Vişapakağ-ejder kesilmiş) diye isimlendirilen Vahagn'a tahsis edilmişlerdi. Aynı zamanda onda üç sunak ayakta duruyordu; birincisi Vahevanyan (Vahagn) tapınağı idi. İkincisi Altın-Ana, Altından doğmuş tanrıça (Voskemor Vosketzin dits) idi ve bu sunak sonra Tanrıça Altın-Ana'nın Altından binası (Voskehat Voskemor dits) diye isimlendirilmişti. Üçüncüsü Grekçe'de Afrodites olan ve Vahagn'ın eşi diye bilinen tanrıça Astğik'e adanmış tapınaktı. Bu bölgede Grigorios, cahil insanların ayakta kalan bu sunaklarda dünyevi kurbanlar sunmaya hala devam ettiklerinden dolayı onu da yıkmak için harekete geçti." (Seyfeli, 2007b, s. 44)

Hristiyanlığın ardından bölgede İslamiyet'in yayılmasına paralel olarak başlayan fetih hareketlerinin ardından 6. yüzyıldan itibaren bölgede Müslüman unsurlar görülmüştür. Nitekim 9. yüzyıldan sonra bir başka unsur olan Türkler bölgeye adım atmış ve nihayetinde de 1071 Malazgirt Zaferi ile Muş, Selçukluların hakimiyetine girmiştir. Daha sonraki süreçte bölgedeki hâkim unsurlar kimse -Selçuklular, Beylikler, Safeviler gibi- ise onun yönetimi altında varlığına devam etmiştir (Tuncel, 2020, s. 368-370; Genç, 2024, s. 59-83). Ardından Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) 1514 yılında Safevilere karşı kazandığı Çaldıran zaferinden sonra ise Muş'un Osmanlı bakiyesi altına girdiği görülmektedir. Merkezi idarenin Doğu bölgesinde başlattığı idari teşkilatlanma ile de 1548'de teşkil edilen Van Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline gelmiştir. Muş, 1593 yılına kadar klasik bir Osmanlı sancağı halinde yönetilmiş ve bu tarihten itibaren ise Bitlis'e bağlanmıştır. Ne var ki bir süre için Osmanlı-İran münasebetleri kapsamında sancağın idaresinde dönem dönem değişiklik yaşandığı görülmektedir. Osmanlı arşiv kaynaklarına bakıldığında bölgenin 1655 yılında Osmanlı Devleti idaresi altında olduğu anlaşılmaktadır (Kılıç, 1998, s. 243-245).

Yukarıda belirtildiği üzere bereketli bir ovaya sahip Muş, demografik açıdan Türkler, Kürtler ve Ermenilerden oluşan etnik bir yapıya sahiptir. Muş farklı unsurların birlikte yaşadığı bir bölge olmakla beraber burada Osmanlı'nın son dönemine kadar genel olarak huzurun hâkim olduğu söylenebilir (Göl, 2020, s. 301-305).

Bu noktada Muş'un Ermeniler nezdindeki kutsiyetine, diğer bir ifadeyle dini açıdan neden önemli olduğuna yeniden dönmek gerekir. Ermenilerin Hristiyanlığa geçmesinin ardından yeni mabetlerini Hristiyanlığa geçmeden önce de kutsal olarak gördükleri yere ve bölgelere kurmayı tercih etmişlerdir. Bu aslında Ermeni toplumların eski inançlarına ya da geleneklerine olan bağlılıklarına da dayandırılabilir. Bu sebeple ilk Ermeni ruhban sınıfının üyeleri de atik inançlarının temsilcileri veya onların aileleri arasından seçilmiş ve Hristiyan dinine göre eğitilmişlerdir. Elbette yeni inancı benimseyen Ermeni toplumunun, eski kutsal yerleri unutmalarının kolay olduğu söylenemez. İlk Ermeni azizlerinin kemiklerinin buralara gömülmesi, dini festival ya da bayramlarının söz konusu yerlerde yapılması da gerçekte bu yerleri önemli gördüklerine işarettir. Bu bağlamda eski adıyla Taron diğer bir ifadeyle Muş bölgesinin hem eski pagan inançları dönemi hem de Hristiyanlık döneminde Ermeniler için önemli yerler arasında bulunduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Kısacası Ermeni Kilise tarihinde oldukça önemlidir. Bölgedeki dini yapılanmada da Ermeni Hristiyanlar arasında Kutsal görülen Aziz Krikor'un rolü büyüktür (Seyfeli, 2007b, s. 25-85). Nitekim konumuz itibarıyla ele alacağımız Muş Surp Garabet Manastırı da bölgedeki Ermeni Hristiyanlara hizmet vermek amacıyla kurulmuştur ve bahsi geçen ismin manastırın teşkilinde rolü ziyadesiyle büyüktür.

Muş Surp Garabet Manastırı

Bugün Çengelli Kilisesi olarak bilinen Muş Surp Garabet Manastırı³, Muş ili sınırları içerisinde yer almakla beraber hem Muş'un hem de Ermenilerin ilk manastırlarından biridir. Aziz Krikor Lusavoriç tarafından kurulan bu manastır, konum itibarıyla önemli geçiş güzergâhlarında yer alır. "*Kuzeydoğusunda Eçmiyazin/Ecmiatzin Kat'oğikosluğu; doğusunda Ahtamar Kat'oğikosluğuyla İç Anadolu'ya kadar, köprü görevi gören idari bir ruhani merkez*" olmuş; Osmanlı'nın son dönemlerine kadar da bu ruhani merkezlik rolünü korumuştur. Özetle Muş Surp Garabet Manastırı 4. yüzyılda Ermenilerce kurulmuş bağımsız Apostolik (Elçisel) Ermeni Kilisesi bünyesinde yer alan bir merkezdir (Beroje, 2019, s. 12-13).

³ "Surp Garabet" Ermeni kültüründe önemli bir azizdir ve onun adına çok sayıda kilise ve manastır inşa edilmiştir. İzmir, Gümüşhane, İstanbul Surp Garabet manastırlarının kurulduğu şehirlerdir. <https://kulturenvanteri.com/> [Erişim Tarihi:21.04.2025].

Muş Surp Garabet Manastırı, Ermeni dini ve kültürel tarihinde ziyadesiyle önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda Innakian veya Glakavank olarak da adlandırılan bu manastır, Vaftizci Yahya'ya adanmış ve Mamikonian ailesinin⁴ nekropolü⁵ olarak işlev görmüştür. Manastırda, Ermeni Hristiyanlığının kurucularından birinin büyük torunu Athenagines'in mezarı bulunmaktadır. Muş Surp Garabet, sadece dini ibadet yeri olmanın ötesinde, önemli bir kültür merkezi olarak da hizmet vermiştir. Ayrıca burada çok sayıda yazma eserin üretildiği ve çoğaltıldığı bir skriptoriumda⁶ yer almaktadır. Yüzyıllar boyunca varlığını sürdüren Muş Surp Garabet, bölgenin dini ve kültürel yaşamının merkezi olmaya devam etmiştir (Hewsen, 2001, s. 42-52).

Seyyahların Gözünden Muş Surp Garabet Manastırı

Seyahatname terimi Arapça ve Farsça iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu eserler, tarih boyunca farklı coğrafyalara seyahat etmiş kişilerin genellikle seyyah olarak adlandırılan gezginlerin gezip gördükleri yerler hakkında yaptıkları gözlemleri, izlenimleri ve deneyimlerini kaleme aldıkları yazılı metinlerdir. Seyahatnameler sadece bireysel bir yolculuğun hikâyesi olmaktan öte dönemin toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasi ve hatta dilsel özelliklerine dair önemli ipuçları barındırmaktadırlar (Maden, 2008, s. 148-230; Asiltürk, 2009, s. 912-913). Eski tarihlerden itibaren örneklerine rastladığımız bu metinler, bahsi geçen yönleriyle özellikle yazılı ve görsel iletişim araçlarının oldukça sınırlı olduğu tarihsel dönemlerde, farklı bölgeler hakkında bilgi edinmenin yollarından biri olmuşlardır.

Muş da eski tarihlerden itibaren pek çok seyyahın hem geçiş güzergahında olduğu için hem de özel olarak ziyaret ettikleri yerler arasında bulunmaktadır. Muş Garabet Manastırı da bölgeye ve Muş'a gidenlerin uğradıkları; konakladıkları yerlerden biri olmuştur. Farklı dönemlerde kaleme alınan seyahatnamelere bakıldığında Muş'a gelen gezginlerin ise bilhassa Muş Surp Garabet Manastırı'nı ziyaret ettikleri görülmektedir. Bu kapsamda da farklı yüzyıllarda kaleme alınan seyahatnamelere bakıldığında Surp Garabet Manastırı'nı ziyaret eden seyyahların başında Polonyalı Simeon olduğu görülmektedir. Kilise mensubu olan Simeon, Kudüs'e hacca gitmek üzere 1608'de Polonya'dan ayrılmıştır. 1619 yılına kadar süren bu seyahati sırasında gördüğü yerleri kaleme almıştır. Müellifin gezisi farklı safhalara ayrılmış, Muş'u ve dolayısıyla Surp Garabet Manastırı'nı ziyareti, 1611'den sonraki Roma-Venedik-İzmir-Muş kısmı içerisinde yer almaktadır (Andreasyan, 2010, s. 269-272).

"*Muş Sultanı*" Surp Garabet Manastırı'nın kubbelerini görür görmez derhal bulunduğumuz yerde secde ederek bizi bu büyük saadete kavuşturan Tanrı'ya arz-ı şükran ettik, diye yazısına başlayan Simeon'nun Surp Garabet Manastırı hakkındaki yazıları kendisinin de bir din adamı olması nedeniyle daha duygusal ve subjektiftir. Öte yandan seyyahın yazısına bakıldığında oldukça canlı bir anlatı görmek mümkündür. Polonyalı seyyah Surp Garabet Manastırı'nı şöyle tasvir etmektedir: Manastır meşelik ormanlarla kaplı, çok güzel dağlık bir mevkidedir. Yollar hep kadife çiçeği, yabani sümbül ve diğer kokulu çiçeklerle bezenmiş; bahçeler hep elma, armut, erik ve pek çok ceviz ağaçlarıyla doludur. Yollarda kırmızı, beyaz renkte ve kirazdan daha ufak olup "*aluç*" denilen mayhoş bir meyve vardır (Simeon, 1964, s. 93-96).

Simeon, manastırın iki kubbeli, damı kurşunla örtülü büyük ve muhteşem kâgir kilisesinin surla çevrili geniş avlusunun etrafında birçok hücre ve misafir odaları olduğunu,

⁴ Mamikonian ailesi Erken Hristiyan Ermenistan'da Arsacid hanedanından sonra en seçkin aile. Güçleri 428'de hanedanın düşüşünden sonra da devam etti ve ancak 6. yüzyılın sonundan itibaren azalmaya başladı (<https://www.iranicaonline.org/articles/mamikonian>) [Erişim Tarihi: 24. 04. 20025].

⁵ Mezarlık, özel defin alanı bk. (Pérouse, 2017, s. 154-159)

⁶ El yazması kitapların kopyalandığı çalışma odası. <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/scriptorium> [Erişim Tarihi: 27. 04. 2025].

nefis mermer sütunlarla süslü kilisenin sağ tarafında bulunan şapelin içinde Surp Garabet'in ve piskopos Atanakine'nin kabirleri bulunduğunu ifade eder. Manastırın içindeki şapelden bahseden seyyahın, şapele dair bir efsaneyi oldukça inanarak anlattığını Simeon, şapelin bir prensin eşi tarafından yapıldığını fakat kadınların buraya girmesinin memnu (yasak) olmasından ötürü prensin eşinin şapele zorla içeri girdiğini ve bunun üzerine buradaki mukaddes kabirden zırlı bir erkeğin çıkarak kadını bir mızrak darbesiyle öldürdüğünü anlatır (Simeon, 1964, s. 94-95). Yine Polonyalı din adamı Simeon'nun seyahatnamesinde Muş Surp Garabet Manastırı'na dair birçok mite rastlamak mümkündür.

Manastırın kuzeydoğusunda ziyaretçilere özel kebabların ve yemeklerin pişirildiği pek çok ocak ve tandır gören Simeon, Lehistan ve Rumeli dâhil olmak üzere birçok yerden her yıl Vartavar Yortusu⁷ için iki-üç bin hacının buraya geldiğini aktarır. Seyyah ayrıca kilisenin dışında, şark tarafında ve kapının karşısında bulunan Havâriyyûn⁸ adını taşıyan kule şeklinde küçük bir kubbenin bulunduğunu, kilisenin arkasında dikili muazzam büyüklükte işlemeli haçların olduğunu da ifade eder. Manastıra ait bahçe ve tarlalarda çalışan Kürt çiftçi ve bahçıvanların hepsinin iyi derecede Ermenice konuştuklarını belirten Simeon, Muş ovası ve bölgede yaşayan Kürtlerin neredeyse tamamının Ermenice konuştuğu ve Surp Garabet üzerine yemin ettikleri anekdotunu da paylaşmayı unutmamıştır. Ek olarak “dokuz nam” çeşmelerinden de bahseden seyyah, burada 10 manda, 15 öküz ve 100 koyunun olduğu ve hayvancılıktan elde edilen gelirin manastır için kullanıldığına da değinerek, manastırın ekonomisine dair ip uçları vermeyi ihmal etmemiştir. Polonyalı Simeon'nun yazısını dolayısıyla ziyaretini bu kutsal mekâna olan şükürlerle ve dualarla bitirdiği görülmektedir (Simeon, 1964, s. 94-99). Polonyalı Simeon'nun Muş Surp Garabet Manastırı'na dair kaleme aldıklarına genel olarak bakılırsa manastırın oldukça canlı, mimari açıdan süslü ve bölgede yaşayan farklı dine mensup diğer halklar için de önemli bir mekân olduğunu söylemek mümkündür.

Polonyalı Simeon'dan sonra 17. yüzyılda Surp Garabet Manastırı'nı ziyaret eden ikinci isim ise büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi bölgeyi ziyaret ettiği

⁷ Vartavar Bayramı, “köklerini yaz gündönümü kutlamalarına ve Mitra, Zerdüşt, ile tanrıça Anahid'in doğurganlık ritüellerine dayandırmaktadırlar. Efsaneye göre, Anahid'in bastığı her yerde “güller” biterdi. Bu yaz ortası bayramına “Vartavar” (gül günü) denilmiştir. Halk, Güneş'i kutlar ve verimliliğin simgesi olarak birbirine su serperek bu bayramı kutlamışlardır. İlk Ermeni Hristiyanlar (MS 34), İsa Mesih'in bu eski ruhaniyetin gerçek anlamını yerine getirdiğine inanmışlardır. Hristiyanlara ait çeşitli dini metinlerde buna dair şöyle ayet bir bulunmaktadır; İsa, “Dünyanın Gerçek Işığı” olarak görülmüştür [Yuhanna 1:1; Luka 1:69-79]’da bahsedildiği gibi, karanlıkta oturanlara ışık getiren, onları barış yoluna yönlendiren gerçek “Yaz Güneşi Mesih”tir [Matta 17:2]. İsa aynı zamanda sonsuz yaşam veren diri suyun kaynağıdır [Yuhanna 4:10, 13; 7:37-39]. Aziz Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı Gregorios), Havariler Tadayos ve Bartalmay'in doğrudan halefidir. O, diğer bir ifadeyle Aziz Krikor pagan Ermenilere, yaz kutlamalarını Hristiyanlaştırarak şöyle demiştir: “Güllerinizi pis tanrıça Anahid'e değil, Mesih'e verin!”. Bu sebeple Vartavar Bayramı, İsa'nın mucizevi dirilişi ve Kutsal Ruh'un gelişi kutlamalarından sonra gelen ilk büyük sevinç [jübile] ve daghavar [çardak] bayramıdır. Bu büyük ve kutsal bayramda, Mesih'in dağda başkalaşımı [Matta 17:1-8; Markos 9:2-8; Luka 9:28-36] ve Tanrı Oğlu olarak ebedi görkemini açıklanışı anılır. Bu bayram, Mesih'in ölümünün, dirilişinin ve yüceltilmesinin daha sonra anlaşılmasını simgeler [Matta 17:9; Markos 9:9]. Aynı zamanda, Mesih'in ikinci gelişi sırasında, tüm imanlıların ruhen ve bedenlen dönüşümünü müjdeler. Günümüzde ise bu, Ermeni yaz ortası bayramı, aileler için dağların, suyun, güneşin, güllerin ve Mesih'in ilahi görkemini kutsal tecellisini kutlamak adına özel bir zaman olarak görülmektedir. Tanrı'nın onlara verdiği bereketlerin hasadı olarak görüldüğü bir zaman dilimidir. Halk, eski geleneklerden kalma birbirine su serpme ritüelini sürdürerek, bu geleneği artık Tanrısal lütuf ve sevinç simgesi olarak yaşamaktadır. Özetle Vartavar Bayramı hem kadim kültürel hafızayı koruyan hem de Hristiyan inancının derinliğini yansıtan bir Ermeni bayramıdır. Yazın bereketiyle birlikte, Mesih'in yüceliğini ve gelecekteki diriliş ümidini kutlayan kutsal bir sentez olduğuna inanılmaktadır” (St. James Armenian Apostolic Church (Evanston, IL), <https://stjamesevanston.org/wp-content/uploads/2020/07/Feast-of-the-Transfiguration-2020> [Erişim Tarihi: 20.04.2025])

⁸ Hazreti İsa'nın yakın arkadaşları, aynı zaman da talebeleri olan ve Hristiyanlığı yayan on iki kişiye Havâriyyûn denilmektedir (Kubbealtı Lügati; <https://www.lugatim.com/s/havariyyu>). [Erişim Tarihi: 22.04.2025].

dönemde Muş, Van eyaletine bağlı bir kazadır. Evliya Çelebi, Muş ve Garabet manastırına dair gözlemlerine Timur'un bölgedeki yıkımına değinerek başlamıştır. Çünkü üzerinden bir asırdan fazla geçmesine rağmen söz konusu yıkımın izleri hâlâ görülmektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde en ünlü ve kutsal yedi manastırdan biri olarak saydığı Muş Garabet Manastırı'nı şöyle anlatır: Muş Surp Garabet Manastırı “*Ağaçlık, koruluk, ormanlık, güllük, bağ ve bostan içinde iki adet göklere doğru baş uzatmış büyük kubbeli bir Miğdasi [Hristiyan hacı] kilisesi*”dir. Çelebi, manastırın inşa sürecine ilişkin kesin bilgilere ulaşamadığını ve bu konuda Ermeniler arasında da net bir kanaatin bulunmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, yapının Şeddadiler tarafından inşa edilmiş olabileceğine dair bazı rivayetlerin mevcut olduğunu belirtir. Çelebi, bu iddianın doğruluğunun mümkün olduğunu düşünmekte; zira manastırın mimarisinde Şeddadi dönemine özgü bazı izlere rastladığını ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 2010, s. 314-317).

Manastırın avlusunun her yerinde yüzlerce ruhban, bitrik⁹, papaz ve keşiş odaları bulunduğunu, buraya gelen gidenlere her gün binlerce sahan yemek dağıtıldığını, Ermenilerin meşhur Çanlı Kilisesi'ni, yedi iklimde bütün milletlerce meşhur bir kilise olduğunu, yılda bir kere yüzbinlerce insanın toplanıp yedi gün yedi gece çadırlar kurduklarını, alış-verişler yaptıklarını, yük alınıp boşaltan kervanların geldiğini ve bunların Revan tarafına ve başka diyarlara yollandığını belirttikten sonra devam eder: Muş Surp Garabet Manastırı'nda bayram günlerinde yüz koyun, beş sığır, ellışer somar¹⁰ buğday pişirilip misafirlere dağıtılır. Manastırda bulunan üç yüzden fazla rahip ve yardımcısı hacılara büyük bir istek ve aşkla, rehavî makamında İncil okumaktadır. Bütün konuklara o kadar hizmet edilir ve ikram yapılır ki şir-hurma ve Rama'nın katr-ı nebatı başka bir ifadeyle “nöbet şekeri” ya da şeffaf kristal halinde şeker yedirip, gümüş ve altın işlemeli ipek kumaşlı sırmalı gecelik elbiselerin verildiğinden bahseden Çelebi, manastırın büyük bir evkaf olduğunun altını çizerek, bayram günlerinde Van paşasına ve Atak beyine sınırsız hediyeler verildiğini ifade eder. Yapılan harcamaları çok fazla bulan Çelebi, her yıl manastıra gelen ziyaretçilerden bin katından fazla gelir elde edildiğini belirtmeyi de ihmal etmez (Evliya Çelebi, 2010, s. 315-318). Dolayısıyla harcanan tutarın pek önemi yoktur. “*Garip ve acayip, seyre değer, ibret verici bir yapıdır*” ifadesi ise Evliya Çelebi'nin Muş Surp Garabet Manastırı'na dair son sözleridir. Evliya Çelebi ve Polonyalı Simeon'nun ardından yani 17. yüzyıldan sonra 19. yüzyıla kadar geçen süre zarfında Muş Surp Garabet Manastırı'nı ziyaret eden herhangi bir seyyaha rastlanmamaktadır. Bu nedenle seyyah ve manastır bağlamında herhangi bir bilgi vermek mümkün olmamıştır.

19. yüzyıldaki manastır ziyaretini kaleme alan seyyah ise 1836 yılında Erzurum Konsolosu olarak atanan İngiliz bürokrat James Brant'tır (Bayraktutan, 2010, s. 81). Yaklaşık yirmi yıl bölgede görev yapan İngiliz konsolos, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya dair sosyolojik, toplumsal ve kültürel gözlemlerinin ağırlıkta olduğu iki seyahatname kaleme almıştır. Muş Surp Garabet Manastırı'yla ilgili bilgiler, “*1838 Yazında Kürdistan*” adlı ikinci eserinde yer almaktadır (Beroje, 2019, s. 105-106).

James Brant, beraberinde yakın dostu olan Doktor Dickson'la 1838 yılının 2 Ağustos'unda Solhan'dan Muş Surp Garabet Manastırı'na varmıştır. Muş Surp Garabet Manastırı'nın Ermeni hacılar tarafından sıklıkla ziyaret edilen bir merkez olduğunu ifade eden konsolos, buranın asıl önemini ve ününü Vaftizci Yahya'nın kalıntılarından aldığını ve aslında manastırın adının da vaftizciden geldiğini ifade etmektedir. James Brant 4. yüzyılda inşa edilen manastırın kuruluş tarihi hakkında spesifik bir bilgi vererek, 304 yılında inşa edildiğini belirtmektedir (Brant, 2014, s. 72-73). Seyyahın verdiği bu spesifik bilginin

⁹ İleride din adamı olmak için eğitim alan öğrenci.

¹⁰ On sekiz okkalık ölçekle on altı kez ölçülmüş tahıla denk gelmektedir.

doğruluğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır; nitekim bu tür bir bilgi diğer seyyahların eserlerinde de yer almamaktadır.

Surlarla korunan manastırın, ana binasının geniş bir avlusu olduğunu, misafirler için konaklama yerleri ve binekler için de ahırın bulunduğunu belirten Brant, bu kutsal yapının yaklaşık on yıl önceki Osmanlı-Rus savaşında Kürt milis kuvvetleri tarafından bir garnizon olarak kullanıldığını; bu süre zarfında tahrip edildiğini ve manastırda bulunan yazma eserlerin çoğunun imha edildiğini eleştirel bir dille belirtir. Öncesinde şaşılağan görünümüyle nam salan manastırın oldukça bakımsız ve kirli olmasından ötürü büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını ifade etmiştir (Brant, 2014, s. 72-74).

Kadınların manastır inzivasının dışında tutulduğundan bahseden James Brant, Vaftizci Yahya günü kutlamasına, Osmanlı'nın her yerindeki farklı din ve kültürdeki insanların katıldığını ve buraya da birçok kişinin geldiğini altını çizmektedir. Genel olarak James Brant'ın yazdıklarına bakıldığında manastırın mevcut durumu hakkındaki bilgileri eleştirel bir tutumla kaleme aldığı görülmektedir. Ancak manastırda bulunduğu süre zarfında duvar ustalarının, kesme taşlarla manastırı restore ettiklerini de belirtmeyi unutmamıştır (Brant, 2014, s. 72-75).

Muş Surp Garabet Manastırı'nı kaleme alan bir diğer isim ise İngiliz eğitimci ve yazar Henry Tozer'dir. 1897 yılında Bitlis'e giderken Muş Surp Garabet Manastırı'na giden Henry Tozer'in manastıra, bölgenin coğrafi özelliklerine ve yöre halkına dair tasvirleri oldukça canlıdır. Surp Garabet Manastırı yolu boyunca gördüğü yerlerin dünyanın en güzel manzarası olduğunun altını çizmiştir. 19. yüzyılın sonunda manastırı net bir şekilde görmek adına Tozer'in yazdıklarını doğrudan aktarmak daha yerindedir.

“Yolculuğumuzun sonuna ulaşmak için acele etmiyorduk ki, dağın bir yamacını aşarken, denizden 6.000 feet, ovoidan ise 2.000 feet yükseklikte hem altında hem de üstünde dik yamaçlar bulunan küçük bir toprak parçasını kaplayan manastırın kulelerini gördük. Daha sonra çimenli yollardan aşağı indik, yayılan söğütlerin gölgesinde oturan bir grup mavi yakalı gencin, görünüşe göre bilginlerin yanından geçtik ve kısa bir süre sonra binanın dış kapısına ulaştık. Manastırın içinde bulunduğu kare şeklindeki alan, bir duvarla çevrilidir ve bu duvarın çevresinde yetişen, başta kavaklar olmak üzere çok sayıda ağaç, kasvetli olan yapılara ferahlatıcı bir görünüm kazandırmaktadır. Bu dış alandan geçtikten sonra atımızdan indik ve iç avluya açılan bir geçitten binaya girdik. Bu yapı, ortasında bir kilise bulunan büyük bir kervansaray ya da hanı andırır; çünkü iki kattan oluşur ve alt kat, çepeçevre uzanan ve üst kattaki odalara erişim sağlayan geniş bir galeriyi destekler. Her ikisinde de odalar esas olarak hacıların konaklaması için tasarlanmıştır. Kilisenin üç kulesi var; biri batı sundurmasının üzerinde, aşağıda geniş sekizgen bir yapı ve yukarıda ise daha küçük bir yapı bulunmaktadır ve sivri kemerlerle inşa edilmiş ve yanları açıktır. Doğu ucunda iki tane daha küçük boyutlarda yapı vardır ve açık değildir. Bu iki kule birçok açıdan, şimdi Rusya Ermenistan'da bulunan eski Ermeni başkenti Ani'deki kulelere benzemektedir; Ön cephe, İrlanda'da bulunanlara çok benzeyen geçmeli desenlerde süs oymaları vardır ve merkezi kapının üzerinde kabaca renklendirilmiş taklidi petek işi vardır. İçeride, kilisenin alanı neredeyse bir kare oluşturur ve bir nef ile dört koridora bölünmüştür, bunlar birbirinden sivri kemerlerle ayrılmıştır, stil olarak ağır ve uygulamada kabadır. Genel olarak mimarisinin üzerimizde yarattığı etki, Doğu ve Batı'nın ilginç bir karışımıdır” (Tozer, 1881, s. 270-275).

Henry Tozer, manastıra varışı ve mimarisine dair bilgileri kaleme aldıktan sonra, buraya vardığı gün gördüklerini aktarmıştır. Bu önemlidir; çünkü seyyahın manastıra ulaştığı gün Doğu'daki ismiyle “Bakire'nin Yeniden Doğuşu” festivaline denk gelmektedir. Dolayısıyla kalabalık bir insan güruhuna denk gelmiştir. Henry Tozer, manastırın avlusunun neşeli giyinmiş, yerde gruplar halinde piknik yapan erkekler, kadınlar ve çocuklarla

doldurduğunu, buradaki sayısının dört bine kadar ulaşabildiğini, bazı kadınların burun deliklerinden birinin gümüş bir süs için delindiğini, bu süslerin ise telkâri işlemeli, turkuaz taklidi küçük mavi boncuklarla süslenmiş hızmalar olduğunu belirtir. Manastırın aslında Eçmiadzin, Kudüs ve Kayseri'deki Surp Garabet'ten sonra geldiğini, önemli bir haç merkezi olduğunu ancak son zamanlarda güvenlik sorunlarından ötürü hacı sayısında azalma yaşandığını ve hali hazırda manastırdaki festivale bulunan insanların büyük kısmının Ermenistan'dan geldiğini belirtmektedir (Tozer, 1881, s. 274-276).

Henry Tozer'in anlattıkları bu kadarla sınırlı değildir. Manastırın konumlandığı tepenin yamaçlarında, Aziz Gregory'ye atfedilen kutsal bir çeşme yer almaktadır. Bu çeşmenin, yerel halk ve dini gelenekler nezdinde önemli bir yeri vardır; zira Gregory'nin burada bin kişiyi vaftiz ettiğine inanıldığını da ekler. Tozer'e göre bu rivayet, yalnızca manastıra kutsallık atfetmekle kalmaz, aynı zamanda onu Ermeni Hristiyan kimliğinin tarihsel temellerine bağlar. Bu bağlamda, manastırın ilk piskoposu olarak bilinen Zenobius'un anlatısında, Vaftizci Yahya'ya ait kalıntıların Kayseri'den bu manastıra nakledildiği aktarılmaktadır. Tozer, bu olayın manastırı daha erken bir dönemde hac merkezi konumuna taşıdığını belirtir. Ziyaretin duyurulmasının ardından keşişlerin kendilerini karşılamak üzere dışarı çıktığını ifade eden Tozer, ziyaretçilerin kilisenin doğusundaki ana yapının arka kısmında yer alan konuk odalarına götürüldüğünü aktarır. Odanın mimarî özelliklerine değinirken, taş tonozla örtülü küçük bir hücrede kaldıklarını, bu mekânın sadeliğinin Alpler'deki Büyük Aziz Bernard Geçidi'nde karşılaştığı keşiş odalarını andırdığını dile getirir. Tozer'in gözlemlerine göre, misafirhane ile kilise arasındaki alanda manastırın eski başrahiplerine ait çok sayıda beyaz mermer mezar yer almaktadır. Bu mezarlar, manastırın geçmişteki ruhani liderlerinin hatırasını mekânsal olarak yaşatmaktadır. Ziyaretin gerçekleştiği dönemde başrahip İstanbul'da bulunmaktadır; manastırda ise yaklaşık yirmi keşiş ile yüz seksen civarında görevli görev yapmaktadır. Tozer, kendilerini karşılayan topluluk içerisinde, İstanbul'daki Ermeni Patriği'ne yakın konumda olan yüksek rütbeli bir din adamının da bulunduğunu özellikle vurgular. Bu ayrıntı, manastırın yalnızca yerel değil, aynı zamanda merkezi kilise hiyerarşisi açısından da önemli bir kurum olduğunu göstermektedir (Tozer, 1881, s. 271-277).

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Muş Surp Garabet Manastırı'nı ziyaret eden bir başka seyyah İngiliz asıllı Henry Finnis Blossie Lynch'tır. Gezginin Van'dan başlayan yolculuğu Doğu'nun pek çok kentini daha doğru ifade etmek gerekirse Doğu'da bulunan ve Ermeni milleti için önemli olarak görülen birçok şehri kapsamaktadır. İngiliz parlamentosunda bir milletvekili olan seyyah, sadece Osmanlı Devleti topraklarını gezmemiş aynı zamanda İran, Ortadoğu ve Kafkaslar gibi yerleri de ziyaret etmiştir. Kaleme aldığı eserine bakıldığında ise Muş'a ve dolayısıyla Muş Surp Garabet Manastırı'na seyahati 1893 yılında gerçekleşmiştir. Bu gezisi esnasında Henry Lynch'a eşlik etmesi için Osmanlı heyetinin bir heyet ayarladığı anlaşılmaktadır. Ancak seyyah çalışmasında bu refakatten memnun olmadığını adeta gözlem altında tutulduğunu ifade etmekten çekinmemektedir (Lynch, 1901, s. 174-177). Nitekim son dönem Osmanlı topraklarındaki yabancı casuslar ve faaliyetleri göz önüne alındığında Osmanlı idaresinin yerinde bir karar verdiğini söylemek pekâlâ mümkündür¹¹.

Henry Lynch manastıra varmadan önce Muş'ta bir köy ağasının evinde kısa süreli dinlenmiş ve ardından aynı gün ağanın oğlu ve beraberindeki heyetle beraber Muş Surp Garabet Manastırı'na doğru yola çıkmıştır. Kış aylarına denk gelen bu gezisinde karlı bir

¹¹ Son dönem Osmanlı idaresinin casusluğa karşı aldığı tedbirlerin ve hassasiyetinin nedeni özellikle ilerleyen yıllarda daha şeffaf bir şekilde ortaya çıkacaktır. Konuya dair bz. (Lüleci, 2014, s. 249-268).

günde ulaştığı manastıra hali hazırda buraya ait bilinen ilk fotoğrafı karelemiştir. Manastıra ilişkin kısmen detaylı bir betimlemeye yaptığı söylenebilecek seyyah geceyi beraberindekilerle birlikte burada geçirmiştir. Geniş bir avluya sahip manastırın taş oymalarına ve beyaz mermerlerine değinmeyi ihmal etmeyen Lynch, yaklaşık iki saat sürdüğünü ifade ettiği bir zaman diliminde manastırı gezmiştir. Mimari açıdan manastırdaki kimi yapıları oldukça sade bulduğunu belirten Lynch'ın yazısı dikkate alındığında bu gezinin sadece söz konusu manastırı görme arzusundan fazla olduğu çıkarımına gidilebilir. En manastır gezisi sırasında sürekli yalnız kalma isteği, manastırın mevcut durumunun ne olduğuna dair gözlem yapması, meraktan ziyade bilgi toplama amacıyla olduğuna dair tutumu, seyahatin çokta masum olmadığına işarettir (Lynch, 1901, s. 160-197). Bu kapsamda bakıldığında Osmanlı idaresinin Henry Finnis Blossse Lynch'ın yanında heyet bulundurması yanılmadığını göstermektedir. Öte yandan seyyahın gezisi 19. yüzyılın son yıllarında dahi Muş Surp Garabet Manastırı'nın hala faaliyette olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Henry Finnis Blossse Lynch tarafından çekilen ve Muş Surp Garabet Manastırı'na ait olan 1893 tarihli ulaşılan fotoğraf.

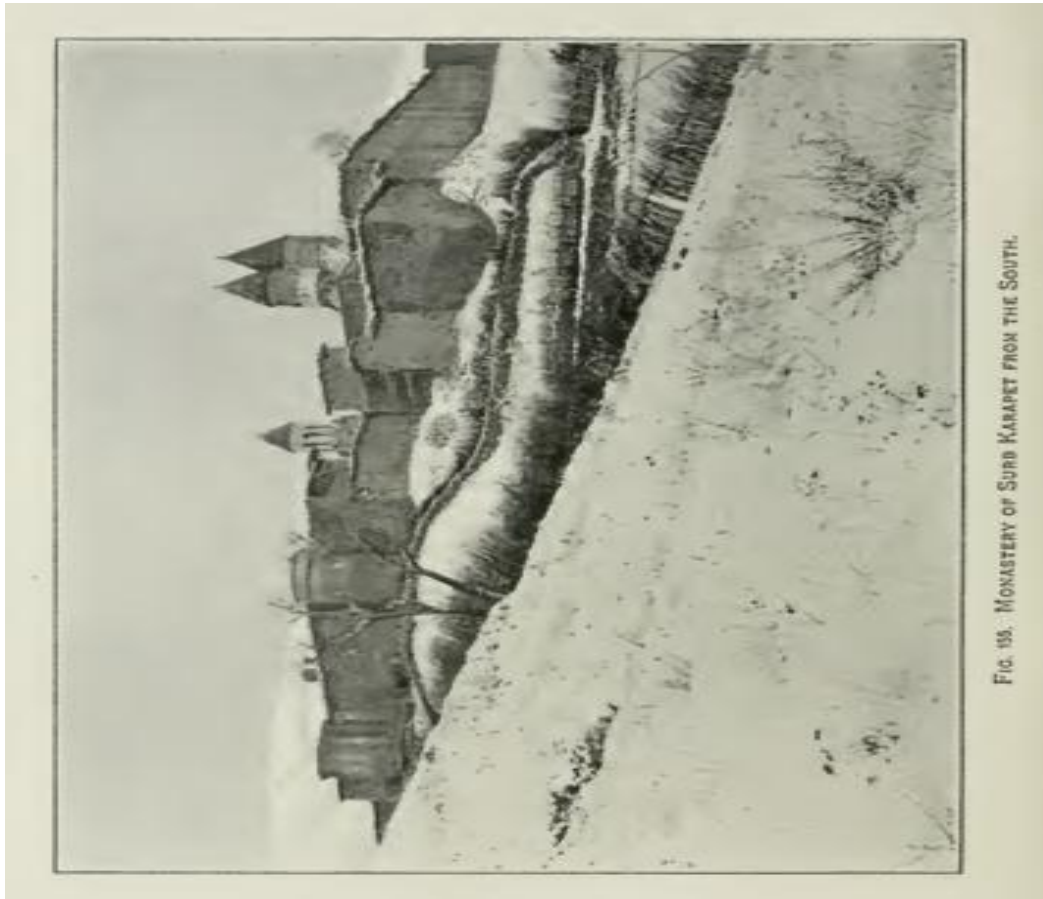

FIG. 155. MONASTERY OF SURP GARABET FROM THE SOUTH.

(Lynch, 1901, s. 176).

Sonuç

Hristiyanlığın en önemli dinî yapılarından biri olan manastırlar, bu dinin doğuşundan günümüze dek geniş bir coğrafyaya yayılmış ve inananları açısından özel bir konum kazanmıştır. Bu bağlamda, söz konusu mekânların hem inanç hem de temsil açısından ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu görülmektedir. İslamiyet'ten önceki dönemlere dayanan bu kadim dinin ibadet mekânları inşa edilirken, inanan toplulukların eski geleneksel değerleriyle birlikte kendi inançlarına dair bazı öğeleri de bu yapılara yansıttıkları dikkat çekmektedir.

Bu çerçevede, Muş Surp Garabet Manastırı da Ermeni toplumu açısından erken tarihlerden itibaren, başka bir ifadeyle Hristiyanlığa geçiş sürecinden bu yana, önemli bir dinî merkez olma niteliği taşımaktadır. Gerek yapının kendisi gerekse bulunduğu bölgenin, bahsi geçen dinî ve kültürel değerler çerçevesinde şekillendiği ifade edilebilir. Bu çalışmada ele alınan seyyah anlatıları, 17. yüzyılın başı ve ortalarından 19. yüzyılın başları ve sonlarına kadar uzanan bir zaman diliminde bölgeyi ziyaret eden beş seyyahın gözlemlerine dayanmaktadır. Bu anlatılar, Surp Garabet Manastırı'nın 1600'lü yıllardaki önemini 1890'lı yıllarda da koruduğunu ortaya koymaktadır.

Seyyah betimlemeleri, manastırın oldukça canlı bir mekân olduğunu ve çok sayıda Hristiyan gencine eğitim veren bir kurum olmasının yanı sıra, dönemin önemli ticaret duraklarından biri olarak da işlev gördüğünü göstermektedir. Bu durum, Muş Surp Garabet Manastırı'nın yalnızca bir ibadet ve inanç merkezi değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel açıdan da önemli bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, manastırın Ermeni Hristiyanlar ve kilise teşkilat geleneği açısından farklı bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan manastırın yalnızca bölgedeki Hristiyanlara hizmet etmediği; Polonyalı Simeon'un da belirttiği üzere Avrupa topraklarından gelen birçok ziyaretçiyi de ağırladığı görülmektedir. Bu durum ise Muş Surp Garabet Manastırı'nın uluslararası düzlemde bir kimliğe ve öneme sahip olduğuna işaret etmektedir. Manastır çevresinde yaşayan Müslüman Kürtler ile Ermeniler arasındaki yakın ilişkiler, diğer bir ifadeyle farklı etnik ve dinî toplulukların karşılıklı etkileşim içinde bulunmaları, çokkültürlü bir yaşam tarzının ve hoşgörüye dayalı bir sosyal yapının varlığına işaret etmektedir. Bunun en çarpıcı örneği yine Simeon'un da vurguladığı gibi tarafların birbirlerinin dillerini öğrenmeleri ve zaman zaman Ermenilerin kutsallarını kutsal kabul edecek ölçüde etkileşimde bulunmalarıdır.

Mimari açıdan değerlendirildiğinde, yapının ilk hâline dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen süreçte zaman zaman savaş gibi nedenlerle kısmen zarar gördüğü, ancak tamamen yıkılmadan ayakta kaldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, manastırın yok olmadan günümüze ulaşabilmesini yalnızca mimari sağlamlığıyla açıklamak yetersiz kalabilir. Aynı zamanda, bölge halkının bu kutsal mekâna yüklediği manevi ve toplumsal değer de etkili olduğu düşünülmelidir. Muş Surp Garabet Manastırı'nın hem bölge halkının hem de Ermeni Hristiyanlarının tarihsel ve kültürel hafızasında önemli bir yer tuttuğu ifade edilebilir. Buna ek olarak, farklı yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden gezginlerin seyahatnameleri, günümüzde yalnızca kalıntıları bulunan manastıra bütüncül bir bakış sunmaları ve geçmişteki işlevsel hâlini yansıtmaları açısından son derece kıymetli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Kaynakça

- Andreasyan, H. (2010). *Ermeni seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*. *Journal of Turkology*, 10, 269–276.
- Asiltürk, B. (2009). *Edebiyatın kaynağı olarak seyahatnameler*. *Turkish Studies*, 4(1-I), 911–995.
- Bayraktutan, A. (2010). *Erzurum İngiliz Konsoloslugu ve faaliyetleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beroje, R. (2019). *Muş Surp Garabet Manastırı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bihlmeyer, H., & Tuchle, H. (1972). *I–IV. yüzyıllarda Hristiyanlık* (A. Görel, Çev.). Güler Matbaa.

- Brant, J. (2014). *1838 yazında Kürdistan* (A. C. Kaya, Çev.). Rupel Yayınları.
- Eser, M. (2014). *Muş isminin menşei üzerine bir değerlendirme*. *Ekev Akademi Dergisi*, 18(58), 211–228.
- Evliya Çelebi. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 3, Kitap 1, S. A. Kahraman & Y. Dağlı, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
- Genç, V. (2024). *Osmanlılar ve Safeviler Arasında Bidlis 1502-1723*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göl, H. (2020). *Muş mutasarrıfının 1880 tarihli layihasına göre Muş livası ve kazaları*. *Turkish Studies–History*, 15(1), 301–315.
- Hovannisian, R. G. (2016). *The historical geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*. In R. G. Hovannisian (Ed.), *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* (pp. 41–59). Mazda Publishers.
- Kılıç, O. (1998). *Muş sancağı dirlikleri (1604–1605)*. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9(9), 241–262.
- Lüleci, A. (2014). *I. Dünya savaşı yıllarında osmanlı topraklarında ermeni casusluk faaliyetleri ve devletin aldığı tedbirler (1914-1918)*. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 249–268.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia: Travels and studies, Vol. II, The Turkish provinces*. Longmans Green and Co.
- Maden, S. (2008). *Türk edebiyatında seyahatnameler ve gezi yazıları*. *TAED*, 37, 147–158.
- Pérouse, J. F. (2017). *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(15), 154–159.
- Seyfeli, C. (2007). *Ecmiatzin Kat'ogikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yeri* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seyfeli, C. (2012). *Osmanlı devlet salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847–1918)*. *Folklor/Edebiyat*, 8(69), 145–182.
- Simeon, P. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608–1619* (H. D. Andreasyan, Çev. ve not.). Baha Matbaası.
- Tozer, H. F. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. Longmans Green and Co.
- Tuncel, M. (2025). *Muş. TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mus>. [Erişim tarihi: 24.04.2025].
- <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/scriptorium> [Erişim Tarihi: 27. 04. 2025].
- St. James Armenian Apostolic Church. (2020). *Feast of the Transfiguration*. <https://stjamesevanston.org/wp-content/uploads/2020/07/Feast-of-the-Transfiguration-2020> [Erişim tarihi: 20.04.2025].
- Kültür Envanteri. (2025). <https://kulturenvanteri.com/> [Erişim tarihi: 21.04.2025].
- Encyclopaedia Iranica. (2025). *Mamikonean*. <https://www.iranicaonline.org/articles/mamikonean> [Erişim tarihi: 24.04.2025].

Expanded Summary

The term Seyahatname is derived from the combination of Arabic and Persian words and is used to describe the literary works written by travelers. These texts consist of written

observations, impressions, and experiences of individuals -often referred to as “seyyahs” or itinerant travelers- who journeyed through various regions throughout history. Far from being merely personal travel accounts, Seyahatnames offer valuable insights into the social, cultural, economic, political, and even linguistic characteristics of their respective periods. Especially in historical contexts where written and visual means of communication were limited, such texts served as one of the most reliable sources of information about distant regions.

This study focuses on the data extracted from the Seyahatnames written by travelers who visited the Muş region between the 17th and 19th centuries. The works of European travelers such as the Polish Simeon, James Brant, and Henry Fanshawe Tozer—as well as the renowned Ottoman and Islamic figure Evliya Çelebi—have been examined within this scope. Muş has historically been a significant location visited by many travelers, both as a transit route and as a destination of particular interest. A review of these travel accounts reveals that most of the travelers who came to Muş visited the Surp Garabet Monastery. Accordingly, this study also centers on Surp Garabet Monastery in Muş, analyzing the observations, descriptions, and assessments provided by the travelers concerning this sacred site, thereby aiming to uncover data pertaining to the monastery.

To begin with, it is essential to highlight the geographical setting and significance of the monastery. The exact date of the founding of the city of Muş—referred to as Daron or Taron in pre-Islamic times—is unknown. Historical records indicate that the region was successively ruled by the Assyrians, Urartians, Medes, Romans, and Byzantines. Following the expansion of Islam, Muslim elements began appearing in the region as early as the 6th century. Later, in the wake of the Turkish migrations, Turks began settling in the area from the 9th century onwards. Ultimately, after the Battle of Manzikert in 1071, Muş came definitively under Seljuk control. Subsequently, it remained under the authority of whichever political power held dominance in the region, eventually becoming part of the Ottoman Empire.

The region held a special significance for Armenians, not only after the adoption of Christianity but also during earlier periods of pagan worship. Even before converting to Christianity, Armenians regarded this area as sacred. As Christianity spread among Armenians, they repurposed these ancient sacred sites for Christian worship, reflecting a continuity in sacred geography. In doing so, they preserved elements of their traditional beliefs within the framework of the new religion. In this context, it becomes evident that Surp Garabet Monastery in Muş held a unique status for the Armenian people. The frequent mentions and visits by travelers to this monastery further underscore its historical and cultural significance.

Ultimately, the observations of four travelers who visited the region in the early and mid-17th century and again in the early and late 19th century indicate that Surp Garabet Monastery retained its prominence throughout this extended period. These travel accounts not only affirm the monastery’s continued importance but also offer detailed descriptions of its surroundings and access routes. One notable example is Polish traveler Simeon’s vivid portrayal: “...the roads were lined with marigolds, wild hyacinths, and other fragrant flowers; the gardens were adorned with apple, pear, plum, and many walnut trees...”

Although the original architectural form of the monastery remains unknown, Surp Garabet Monastery withstood the test of time from the 17th to the 19th centuries, suffering only partial damage due to wars and other adversities. The monastery remained intact and served as a vibrant religious and educational center for many Christian youth, while also

functioning as a significant commercial hub of the time. As a mığdısi (pilgrimage) church, the monastery held an especially prominent and distinctive position. Although the number of pilgrims sometimes declined due to conflicts within the Ottoman Empire, a comparison of the accounts by Simeon and Tozer indicates a general increase in pilgrimage activity over time.

Moreover, there is evidence of a close relationship between the Muslim Kurdish and Armenian populations in the region. This suggests that the monastery held a significant socio-cultural role within the local community. The mutual influence was such that these communities learned each other's languages, and Muslim inhabitants even came to regard the Armenian sacred site with reverence. Reports by travelers indicate that religious celebrations at the monastery were attended by people of various faiths, a fact that reveals the absence of sectarian division and highlights a spirit of communal harmony. Ultimately, such interactions offer compelling support for the argument that Armenians and Muslims lived together in peace and friendship for many centuries.

Etik Kurul Onayı

Bu çalışma insan ya da hayvan verisi içermediğinden etik kurul onayı uygulanmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı

Literatür tarama ve analiz: S.I.

Yazım & Düzenleme: İ.Ö

Son okuma: S.I. ve İ.Ö.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Açık Erişim ve Telif Hakkı

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) lisansı altında açık erişimlidir.